

Lewin E., Bick E. Introduction: Civil religion and nationalism on a godly-civil continuum. *Comparative Perspectives on Civil Religion, Nationalism and Political Influence*. Ariel University, 2016.

Позиція двох ізраїльських дослідників Е. Левіна й Е. Бік цікава для України передовсім з огляду на досвід Ізраїлю у формуванні нової громадянської (цивільної) релігії. Ізраїльтяни (за тисячі років поневірянь) лише у ХХ ст. змогли переступити через релігійно-світоглядні бар'єри і створити власну державу на історичній батьківщині. Перед ними постало складне завдання: виробити баланс між архаїчним і модерним компонентами громадянської ідентичності. Україна і нині має досить фрагментовану цивільну релігію, яка полягає в різному ставленні до тих чи інших історичних персоналій, подій, що стало наслідком тривалого періоду бездержав'я, подібно ізраїльтянам, у складі різних держав, кожна з яких мала власну культурно-політичну специфіку. Попри це, з початком російської агресії став помітно відчутний прогрес у зусиллях уніфікувати «національний громадянсько-релігійний культ», який передбачає відхід від ідеологем про героїчні, спільні з Росією, сторінки історії, системну й відносно послідовну декомунізацію, виведення із забуття низки подій та персоналій, які свідомо чи несвідомо випали з українського інформаційного поля, а також формування власне українського пантеону героїв і створення нових національних свят. У цьому контексті варто зазначити, що в українському суспільстві чиниться спротив деяким із цих ініціатив, що є наслідком як складного економічного становища, так і засилля радянських стереотипів у значній частині українців.

Попри загалом не новий характер концепції цивільної релігії, дослідники намагаються конкретизувати її джерела та вплив на суспільство, а найважливіше — компоненти цього феномену. Одними з основоположних складових такого явища є націоналізм і патріотизм. Ці поняття — дуже подібні, однак детермінування їхніх відмінностей мають дискусійний характер. Обидва явища є «сильним вираженням непорушних зв'язків» зі своєю країною та своїм народом і передбачають стійку підтримку притаманних їм цінностей. Вони — глибока емоційна ідентифікація з культурою і символами певної країни.

Головна відмінність націоналізму, на думку дослідників, — це його антиклерикальний характер, який уможливив витіснення традиційної релігії. В Україні ми маємо власну специфіку, оскільки період найбільшої денационалізації українців припав на часи гонінь і на релігію. Для багатьох українців їхня майже підпільна релігійність у тій чи іншій формі стала можливістю зберегти частину етнічної або національної ідентичності. Серед українських націоналістів можна виокремити як прихильників традиційного християнства, так і язичництва (східнослов'янського або навіть ірміністсько-германського), і, меншою мірою, атеїзму. У Європі, ймовірно, націоналістичний антиклерикалізм був наслідком засилля Римського престолу в його намаганнях впливати на національний суверенітет багатьох держав, а також його опорою на відсталі феодально-аристократичні порядки.

Патріотизм же передбачає лояльність до країни та її жителів, усвідомлення політичної єдності, яка не пов'язана зі ставленням до політичного режиму в державі. Дана лояльність потребує певної перевірки, тому її яскравим вираженням, за Е. Левіном й Е. Бік, є військова служба та участь у бойових діях, під час яких людина ризикує власним життям за сповідувані цінності своєї держави. Українські реалії підтверджують, що 2014 року чоловіки і жінки різних політичних поглядів виявили свій патріотизм саме у формі добровольчого руху, який, разом з українськими регулярними збройними силами, зміг завадити повномасштабному наступу Кремля. Водночас Україна є унікальним прикладом організації її громадян у волонтерський рух, який допоміг, а в деяких випадках і замінив у найскладніший час, спеціальні служби логістичного забезпечення українських вояків.

Автори дослідження звернули увагу й на те, що патріотизм передбачає наявність ритуалів, які у своїй сутності подібні до релігійних, проте зазвичай мають мілітаристську природу, бо представлені передусім парадом, публічним виконанням гімну, підняттям стягів та паломництвом до визначних місць тощо. Вони були створені задля того, аби встановити необхідну єдність між особистим і публічним виміром, а первинним етапом їх передачі соціуму є школа. Науковці називають об'єднання шкільної системи освіти і патріотичних ритуалів «національною літургією». Проте українська система патріотичних ритуалів остаточно досі не сформована і перебуває під значним впливом «радянської політичної обрядовості», оскільки саме в СРСР, на протигагу релігійним обрядам, було розроблено цілу систему нових комуністичних ритуалів. Окрім пов'язаних з військовою справою обрядодій, ми маємо низку офіційних скорботних днів зі власною специфікою вшанування, однак їх засилля в українських медіа, останнім часом, може стати чинником підтримки стану перманентної суспільної фрустрації, оскільки формує обивательський образ країни чи нації жертв, а не переможців. З позитивного боку оцінюємо новий ритуал надання українським військовим формуванням нових імен, пов'язаних з національною історією, а не подіями Другої світової війни, як це було в Радянській армії.

Як зазначають ізраїльські автори, принцип безсмертності безпосередньо єднає патріотичні почуття з релігійними практиками. Він полягає у вшануванні героїв, котрі певним чином вплинули на хід історії своєї держави. Це поєднує минуле і майбутнє в єдине патріотичне почуття. Для України принцип безсмертності є дуже показовим, оскільки ще із часів формування українського національного руху став важливим його елементом. Яскравим прикладом може слугувати могила Т. Шевченка, яка, на відміну від інших творців класичних національних літератур, стала місцем громадянсько-релігійного паломництва свідомого українства. Також Україна мала немало кількості прикладів групової жертвовності, як-от герої Крут чи Небесної Сотні. Новією, водночас трагічною традицією для українських міст і сіл, стало формування на місцевих кладовищах алей героїв, загиблих на війні з російським окупантом.

На думку Е. Левіна й Е. Бік, важливим компонентом громадянської релігії та патріотизму є інститут соціальних агентів, або національних лідерів, які безпосередньо впливають на розвиток чи, навпаки, занепад тих чи інших релігійно-цивільних практик. Національний лідер та національна еліта мають бути еталонними патріотами, якщо зацікавлені у стабільній лояльності громадян до країни. Водночас у таких діях часто мають місце різноманітні технології маніпулювання масами. Деякі дослідники, зокрема Г. Моска й Е. Гобсбаум, взагалі вважають наявність цивільної релігії наддемагогічним механізмом маніпуляцій. Український нещодавній революційний досвід продемонстрував, що дані припущення мають живі приклади. Сучасна політична верхівка України, постійно наголошуючи на подвигу загиблих під час подій Революції Гідності, фактично створює ефект часто перебільшеної залученості владних мужів до згаданих трагічних і героїчних подій.

Е. Левін і Е. Бік підсумували, що тип суспільства визначає модель співвідношення традиційної (божественної) і громадянської (цивільної) релігій. Загалом даних моделей може бути п'ять: 1) превалювання божественної релігії; 2) превалювання цивільної релігії; 3) незначне переважання божественного типу релігії; 4) незначне переважання цивільного типу релігійних практик; 5) відносна рівність між обома типами релігій. Українську модель можна класифікувати як суспільство з переважанням традиційної релігії. Значною проблемою донедавна була неканонічність проукраїнськи налаштованих православних релігійних організацій, що давало змогу проросійській церкві бути монополістом, транслюючи значний масив мотивів ставлення до тих чи інших українських подій та особистостей. Нинішня українська церква, за умови перебування поза українським політикумом, зможе стати ретранслятором нової, власне української, релігійної ідентичності та позитивно впливати на українську громадянську ідентичність.

Олексій Дедуш